Research Paper | IMPACT FACTOR VALUE : 5.983 | E-ISSN NO : 2455-295X | VOLUME : 12 | ISSUE : 2 | FEBRUARY 2026

माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी स्काउट आणि गाईड विषयाच्या उपयुक्ततेचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ. माधुरी सुरेश इसावे [1] | सौ. शकुंतला राम झगडे [2]

[1] प्रोफेसर, शिक्षणशास्त्र विभाग, टिळक कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, पुणे, महाराष्ट्र, भारत- ४११०३०.

[2] संशोधक विद्यार्थिनी (Ph.D.), शिक्षणशास्त्र विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे, महाराष्ट्र, भारत- ४११०३०.

ABSTRACT:

हा अभ्यास महाराष्ट्र राज्यातील माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासामध्ये स्काउट आणि गाईड विषयाचे योगदान तपासतो. १९७२ पासून वैकल्पिक विषय म्हणून सुरू झालेल्या या विषयाने विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक, मानसिक, सामाजिक आणिभावनात्मक विकासात महत्त्वपूर्णभूमिका बजावली आहे. या संशोधनात १० जिल्ह्यांमधील १०० शाळांचा समावेश करून ४००० विद्यार्थ्यांचा, १०० स्काउटर-गाईडर, मुख्याध्यापक आणि पालकांचा अभ्यास केला आहे. सर्वेक्षण पद्धती आणि प्रश्नावली तंत्राद्वारे गोळा केलेल्या माहितीचे विश्लेषण करून असे आढळून आले की स्काउट-गाईड विषय विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्व गुण, आत्मविश्वास, सामाजिक जबाबदारी आणिजीवनोपयोगी कौशल्ये विकसित करण्यास मदत करतो. तथापि, या विषयाचा प्रसार मर्यादित असून, शैक्षणिक साहित्य, प्रशिक्षित शिक्षक आणि पायाभूत सुविधांची कमतरता आढळून आली. अभ्यासाने असे सुचवले आहे की हा विषय अनिवार्यकरणे, शिक्षक प्रशिक्षणात वाढ करणे आणि पायाभूत सुविधा सुधारणे यामुळे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास अधिक प्रभावीपणे साध्य होऊ शकतो.

KEYWORDS:

स्काउट आणिगाईड, माध्यमिक शिक्षण, सर्वांगीण विकास, नेतृत्व कौशल्य, मूल्यशिक्षण, सामाजिक जबाबदारी.

PAPER ACCEPTED DATE:	PAPER PUBLISHED DATE:
25th February 2026	27th February 2026
PAPER DOI NO:	**PAPER DOI LINK:**
10.5281/zenodo.18806426	https://zenodo.org/records/18806426

1.प्रस्तावना (Introduction)

विकसनशील राष्ट्राची खरी संपत्ती आजची मुले आहेत, ज्यांच्यातून उद्याचे नेते, शास्त्रज्ञ आणि डॉक्टर घडणार आहेत. आजच्या जगात वाढलेली स्पर्धा, दहशतवाद, प्रदूषण आणि ताणतणाव यांसारख्या समस्यांमुळे मानवी जीवन अस्थिर झाले आहे. अशा परिस्थितीत, भावी पिढीमध्ये रचनात्मक आणि सात्विक प्रवृत्ती रुजवणे आवश्यक आहे.

स्काउट आणि गाईड चळवळ आपल्या 'शीलसंवर्धन, शारीरिक आरोग्य, हस्तव्यवसाय आणि सेवा' या चतु:सूत्रीद्वारे मुलांमध्ये निर्भयता, चपळता आणि नेतृत्वगुण विकसित करते. सुजाण, सुसंस्कृत आणि जबाबदार नागरिक घडवण्यासाठी ही चळवळ काळाची गरज आहे.

स्काउटिंग-गाइडिंग ही जगातील १९५ पेक्षा जास्त राष्ट्रांतील ४ कोटींहून अधिक सभासद असलेली एक संस्कारक्षम चळवळ आहे. 'शील, आरोग्य, हस्तव्यवसाय आणि सेवा' या चार आधारस्तंभांवर उभी असलेली ही चळवळ मुलांमध्ये संघभावना, राष्ट्रीय एकात्मता आणि नेतृत्वगुण विकसित करते. खेळ, गाणी, प्रथमोपचार आणि शिबिरांच्या माध्यमातून चार भिंतीबाहेरचे आनंददायी व कृतीशील शिक्षण देणे हे या चळवळीचे मुख्य वैशिष्ट्य असून, याद्वारे देशासाठी सुजाण नागरिक घडविण्याचे कार्य केले जाते.

2.साहित्य पुनर्विलोकन (Review of Literature)

स्काउट आणि गाईड चळवळीवरील विविध राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय संशोधनातून या उपक्रमाचा विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर होणारा सकारात्मक परिणाम स्पष्ट होतो. भारतीय संदर्भात प्रो. राजेंद्र सिंह (२०१५) यांनी केलेल्या अभ्यासात स्काउट सदस्यांचे गणित, विज्ञान आणि भाषा विषयातील गुण इतर विद्यार्थ्यांपेक्षा सुमारे १५–२० टक्के अधिक असल्याचे आढळले. यावरून शैक्षणिक गुणवत्तेवर या चळवळीचा सकारात्मक प्रभाव दिसून येतो. डॉ. लता नायर (२०१९) यांच्या संशोधनानुसार स्काउट शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये संवाद कौशल्य, सहानुभूती आणि नागरी जबाबदारीची जाणीव विकसित होते. डॉ. सुरेश कुमार शर्मा (२०१६) यांनी व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या संदर्भात (Big Five Traits) अभ्यास करून कर्तव्यदक्षतेत सुमारे २८ टक्क्यांनी वाढ झाल्याचे निदर्शनास आणले. तसेच डॉ. प्रिया

देशपांडे (२०१७) यांनी ग्रामीण भागातील मुलींमध्ये आत्मविश्वास, निर्णयक्षमता आणि नेतृत्वगुणांच्या वृद्धीमध्ये स्काउट-गाईड चळवळीची महत्त्वपूर्ण भूमिका असल्याचे स्पष्ट केले आहे.

आंतरराष्ट्रीय पातळीवरही या चळवळीचा प्रभाव अभ्यासला गेला आहे. डॉ. केनजी तनाका (२०२०) यांनी जपान, कोरिया आणि थायलंडमधील अभ्यासांच्या आधारे स्काउट चळवळ चारित्र्य विकास आणि सामाजिक उत्तरदायित्व वाढविण्यासाठी प्रभावी असल्याचे दर्शविले. ब्रिटनमधील डॉ. मायकेल जे. स्मिथ (२०१८) यांच्या संशोधनानुसार स्काउट सदस्यांमध्ये नेतृत्व व समस्या निराकरण क्षमता इतर विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत सुमारे ३५ टक्के अधिक आढळली. स्पेनमध्ये प्रो. मारिया गार्सिया (२०१९) यांनी केलेल्या अभ्यासात स्काउटिंगमुळे पर्यावरण जागरूकता आणि निसर्ग संवर्धनाची वृत्ती सुमारे ४० टक्क्यांनी वाढल्याचे दिसून आले.

महाराष्ट्र आणि इतर क्षेत्रीय अभ्यासांमध्येही स्काउट-गाईड विषयाच्या उपयुक्ततेवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. श्री. वाल्मिक इंगोले (२००५) यांनी माध्यमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमात स्काउट विषयाची उपयुक्तता आणि नैतिक मूल्य विकास यांचा अभ्यास केला. श्री. हरकळ बालासाहेब (२०१३) यांनी मराठवाडा विभागातील स्काउट हालचाली, उपलब्ध सुविधा आणि अंमलबजावणीतील अडचणींचा सविस्तर आढावा घेतला. राजस्थानमधील शेखावाटी भागात श्री. श्रवण कुमार (२०१२) यांनी भारत स्काउट आणि गाईडच्या प्रभावीपणाचे मापन करून शालेय स्तरावरील त्याच्या परिणामांचा अभ्यास केला आहे.

3.संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत शोधनिबंधात माध्यमिक शालेय स्तरावरील स्काउट आणि गाईड अभ्यासक्रमाच्या प्रभावीपणाचे मूल्यमापन करण्यासाठी शास्त्रीय संशोधन आराखड्याचा अवलंब करण्यात आला आहे. विषयाची व्याप्ती आणि भौगोलिक संदर्भ लक्षात घेऊन संकलित माहितीचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करण्यावर भर देण्यात आला असून, संशोधनाची कार्यपद्धती खालीलप्रमाणे आहे:

- **संशोधन पद्धती आणि आराखडा:** या अभ्यासासाठी 'वर्णनात्मक सर्वेक्षण पद्धती' (Descriptive Survey Method) वापरण्यात आली असून, स्काउट-गाईड विषयाच्या उपयुक्ततेचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यासाठी संख्यात्मक आणि गुणात्मक (Quantitative & Qualitative) अशा दोन्ही प्रकारच्या माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे.
- **नमुना निवड आणि क्षेत्र:** संशोधनाचे कार्यक्षेत्र संपूर्ण महाराष्ट्र राज्य असून, भौगोलिक प्रतिनिधित्व जपण्यासाठी राज्यातील १० जिल्ह्यांची (पुणे, सातारा, सांगली, कोल्हापूर, सोलापूर, अहमदनगर, ठाणे, रायगड, नाशिक आणि औरंगाबाद) 'सुगम यादृच्छिक न्यादर्शन' (Simple Random Sampling) पद्धतीने निवड केली आहे.
- **नमुन्याचा आकार:** संशोधनाची विश्वासार्हता वृद्धिंगत करण्यासाठी ४,००० विद्यार्थी (स्काउट व गाईड), १०० माध्यमिक शाळा, १०० शिक्षक (स्काउटर/गाईडर), १०० मुख्याध्यापक आणि ४५० पालक व अधिकारी यांचा समावेश असलेला व्यापक नमुना (Sample Size) निश्चित करण्यात आला आहे.
- **माहिती संकलनाची साधने:** माहिती संकलनासाठी विविध घटकांनुसार तयार केलेल्या ७ प्रकारच्या प्रमाणित प्रश्नावलिका, संरचित मुलाखती, शिबिरांचे प्रत्यक्ष निरीक्षण आणि अधिकृत सरकारी दस्तऐवजांचे विश्लेषण या साधनांचा वापर करून प्राथमिक व दुय्यम माहिती गोळा करण्यात आली आहे.
- **सांख्यिकीय विश्लेषण:** प्राप्त माहितीवर प्रक्रिया करण्यासाठी टक्केवारी आणि सरासरी यांसारख्या वर्णनात्मक सांख्यिकीसह, गृहीतकांच्या अचूक पडताळणीसाठी 'टी-चाचणी' (t-test) आणि 'काय-स्क्वेअर' (Chi-square) यांसारख्या प्रगत आणि अनुमानात्मक सांख्यिकीय चाचण्यांचा प्रभावी वापर केला आहे.

4. निकाल (Results):

प्रस्तुत संशोधनात स्काउट-गाईड विषयाचा विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर होणारा परिणाम सकारात्मक असल्याचे सिद्ध झाले आहे. हा विषय केवळ पुस्तकी ज्ञान न देता 'कृतीद्वारे शिक्षण' (Learning by Doing) या तत्त्वावर आधारित असल्याने विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक आणि वैयक्तिक गुणांमध्ये लक्षणीय वाढ दिसून येते.

तक्ता क्र. १: विद्यार्थ्यांचा विकास आणि विषयाची वैशिष्ट्ये

या तक्त्यामध्ये स्काउट-गाईड विषयाची वैशिष्ट्ये आणि त्यातून साध्य होणारा शारीरिक व सामाजिक विकास दर्शविला आहे:

विकास क्षेत्र	प्रमुख उपक्रम / वैशिष्ट्ये	सकारात्मक परिणाम (%)	टिपणी
शारीरिक विकास	ट्रेकिंग, साहसी खेळ, शिबिरे	७८% - ८५%	सुदृढता आणि सहनशक्तीमध्ये वाढ.
सामाजिक विकास	सहकार्य, संवाद, सेवा	७२% - ८५%	सांघिक भावना आणि सामाजिक जबाबदारी.
विषय वैशिष्ट्ये	संघकार्य (Patrol System), मूल्यशिक्षण	उच्च स्तर	९ नियम आणि वचनांमुळे चारित्र्य संवर्धन.
व्यावहारिक शिक्षण	हस्तव्यवसाय, स्वावलंबन, आरोग्य	७२% - ८०%	प्रत्यक्ष अनुभव आणि कौशल्य विकास.

तक्ता क्र. २: शैक्षणिक आणि मानसिक क्षमतेची तुलनात्मक स्थिती

स्काउट-गाईड घेणारे विद्यार्थी आणि इतर सामान्य विद्यार्थी यांच्यातील मानसिक कौशल्ये व शैक्षणिक गुणांची तुलना खालीलप्रमाणे आहे:

निकष (क्षेत्र)	स्काउट-गाईड विद्यार्थी (%)	इतर विद्यार्थी (%)	फरक
निर्णयक्षमता व समस्या निवारण	८२.५%	६०%	+२२.५%
एकाग्रता व सृजनशीलता	७८%	६४.५%	+१३.५%
गणित व विज्ञान विषय	७३.४%	६६.६%	+६.८%
भाषा व सामाजिक शास्त्रे	७७.५%	७१.३%	+६.२%
सरासरी शैक्षणिक प्रगती	७५.५%	६८.९%	+६.६%

5.चर्चा (Discussion):

संशोधनाच्या निष्कर्षांवरून हे स्पष्ट होते की, स्काउट-गाईड विषयातील शिस्त, वेळ व्यवस्थापन आणि 'गट पद्धती' (Patrol System) मुळे विद्यार्थ्यांच्या निर्णयक्षमतेत **२२% पेक्षा जास्त वाढ** झाली आहे. शैक्षणिक दृष्ट्या पाहिल्यास, या विद्यार्थ्यांची सरासरी प्रगती इतर विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत **६.६% अधिक** आहे. विशेषतः गणित आणि विज्ञान यांसारख्या विषयांत स्काउट-गाईड विद्यार्थ्यांची एकाग्रता जास्त असल्याने त्यांचे यश अधिक प्रभावी दिसून येते. ही आकडेवारी माध्यमिक स्तरावर या विषयाची आवश्यकता आणि उपयुक्तता अधोरेखित करते.

6. निष्कर्ष (Conclusion):

प्रस्तुत संशोधनाअंती असे सिद्ध होते की, स्काउट-गाईड हा विषय माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाचा एक भक्कम आधारस्तंभ आहे. हा अभ्यासक्रम केवळ शैक्षणिक गुणवत्ता वाढवण्यास मदत करत नाही, तर विद्यार्थ्यांच्या चारित्र्य संवर्धनात आणि मानसिक कणखरतेत महत्त्वाची भूमिका बजावतो. अंतिमतः, भविष्यातील आव्हानांना सामोरे जाणारे जबाबदार आणि शिस्तप्रिय नागरिक घडवण्यासाठी शालेय स्तरावर या विषयाची अंमलबजावणी करणे अत्यंत आवश्यक आणि फलदायी ठरते.

REFERENCES

1. आर. एस. एस. बेडन-पॉवेल, *Scouting for Boys: A Handbook for Instruction in Good Citizenship*. लंडन, युके: होरेस कॉक्स, १९०८.

2. वाल्मिक तानाजी इंगोले, "माध्यमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमात स्काउट-गाईड विषयाची उपयोगिता," पीएच.डी. प्रबंध, अमरावती विद्यापीठ, महाराष्ट्र, २००५.

3. बालासाहेब सदाशिवराव हरकळ, "मराठवाड्यातील स्काउट-गाईड चळवळ - एक अभ्यास," पीएच.डी. प्रबंध, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड, २०१३.

4. श्रवण कुमार, "The Study of Effectiveness of Bharat Scout and Guide in Secondary Schools of Shekhawati Region in Rajasthan State," पीएच.डी. प्रबंध, जे.जे.टी. विद्यापीठ, राजस्थान, २०१२.

5. एम. जे. स्मिथ आणि सहकारी, "Impact of Scouting on Youth Development and Life Skills," *Journal of Youth Studies*, खंड २१, अंक ५, पृ. ४५३-४७१, २०१८.

6. मारिया गार्सिया, "Scout Education and Environmental Awareness Among Adolescents," *Environmental Education Research*, खंड २५, अंक ८, पृ. ११५६-११७४, २०१९.

7. केनजी तनाका, "Character Development through Scout Activities: A Comparative Study," *Asian Journal of Education*, खंड ३१, अंक २, पृ. २३४-२५६, २०२०.

8. सुरेश कुमार शर्मा, "Role of Scout and Guide Education in Personality Development of Secondary School Students," *Indian Journal of Educational Research*, खंड ३५, अंक ३, पृ. २८७-३०५, २०१६.

9. प्रिया देशपांडे, "Gender Equality and Empowerment through Scout and Guide Movement," *Women Studies Quarterly*, खंड १२, अंक ४, पृ. १५६-१७८, २०१७.

10. राजेंद्र सिंह, "Scout Education and Academic Performance: A Correlation Study," *Educational Psychology Review*, खंड २८, अंक १, पृ. ८९-१०८, २०१५.